

Slika 144. *Laoslav Ružička (1887-1976), kemikar i nobelovac. Rođen u Vilkovaru, studirao u Njemačkoj, a radio u Njemačkoj, Nizozemskoj i Švicarskoj, na sveučilištima u Karlsruheu, Utrechtu i Zürichu. Nositelj je brojnih nagrada i međunarodnih priznanja, uključujući Nobelovu nagradu za kemiju koju je dobio 1939. godine.*

goslavenskih vlasti, njemački bi utjecaj u Jugoslaviji prema kraju tridesetih sve više snažio. Mađarska i Italija dovodile su manje ili više neopriskriveno u pitanje jugoslavenski teritorijalni integritet usprkos talijansko-jugoslavenskom sporazumu 1937. o poštovanju granica i suradnji.

Nijemci su još početkom 1938. *Anschlussom* Austrije postali susjed Jugoslavije, a do početka 1941. zavladao su većim dijelom Evrope. Mađarska, Rumunjska i Bugarska, izložene pritiscima, pristupile su Trojnom paktu. Italija je već bila okupirala Albaniju i zaratila s Grčkom, čime se Jugoslavija našla u potpunom osovinskom okruženju. Treći Reich je u to vrijeme na vrhuncu moći: Evropa je bila pokorena. Velika Britanija ostala je jedini protivnik, jer je Francuska kapitulirala, a SSSR je bio njemački saveznik. Rastao je pritisak na Jugoslaviju da i ona, pristupom Trojnom paktu, postane dio Hitlerova "novog evropskog poretk".

benim proizvođačima. I u Banovini Hrvatskoj desne su tendencije u političkom životu postajale sve izrazitije. Zbog žestine ratnih sukoba u Evropi, pogoršavalo se i ekonomsko stanje: početkom 1941. vlada je donijela uredbu o uvođenju bonova za brašno i kruh.

Vanjskopolitička situacija Jugoslavije bila je krajnje osjetljiva. Balkanski sporazum u kojem su pored Jugoslavije još bile Grčka, Rumunjska i Turska te sporazum o tzv. Maloj Antanti (Jugoslavija, Čehoslovačka i Rumunjska), koje je kraljevska Jugoslavija sklopila kako bi osigurala obranu, pokazali su se sasvim bezvrijednima. Uspostava diplomatskih odnosa sa SSSR-om u ljeto 1940. bila je također više formalnost, negoli nalaženje stvarnog partnera. Još 1934. Njemačka je sklopila

trgovinski sporazum s Jugoslavijom u kojem je klirinjskom razmjennom dobivala jugoslavenske poljoprivredne proizvode, a zauzvrat davala industrijsku robu. I da nije bilo određenih simpatija za njemačku politiku u nekim dijelovima jugoslavije prema kraju tridesetih

Tragedija Drugog svjetskog rata (1941-1945)

36. Kapitulacija Jugoslavije i uspostava NDH

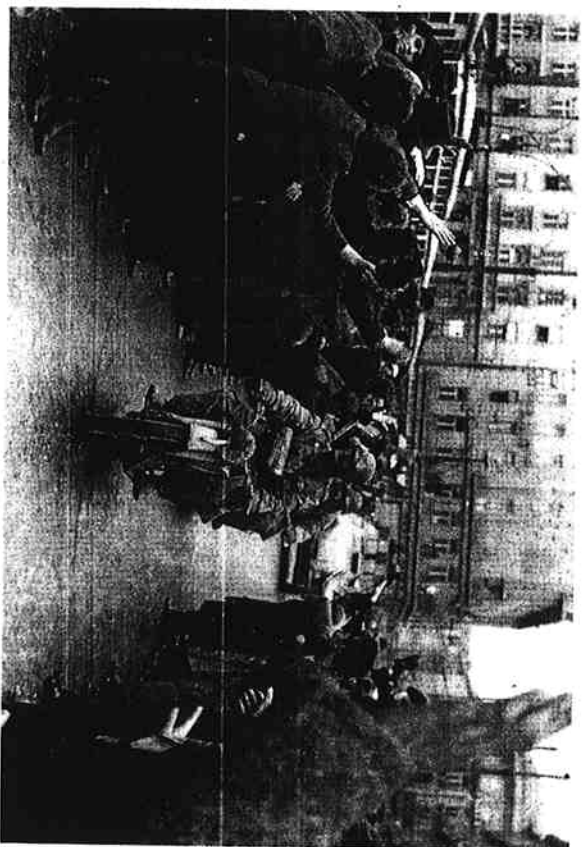
Konačno, postupno popuštanje jugoslavenske vlade pod pritiskom sila Osovine urodilo je u Beču 25. ožujka 1941. potpisivanjem Protokola o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. Već uoči potpisivanja bilo je u nekim gradovima (Kragujevac, Beograd, Ljubljana, u Hrvatskoj u Splitu) demonstracija manjih razmjera. Po potpisivanju nastupili su muk, zbunjenoost, napeto iščekivanje. U noći 26/27. ožujka došlo je do dramatičnog preokreta: grupa probritanski orijentiranih oficira izvršila je državni udar. Isto jutro izbile su u Beogradu i većim gradovima Srbije dijelom spontane, dijelom potaknute od Britanaca i ponegdje organizirane od komunističke višednevne demonstracije (u Hrvatskoj ih gotovo nije bilo, tek su mjestimice nešto organizirali

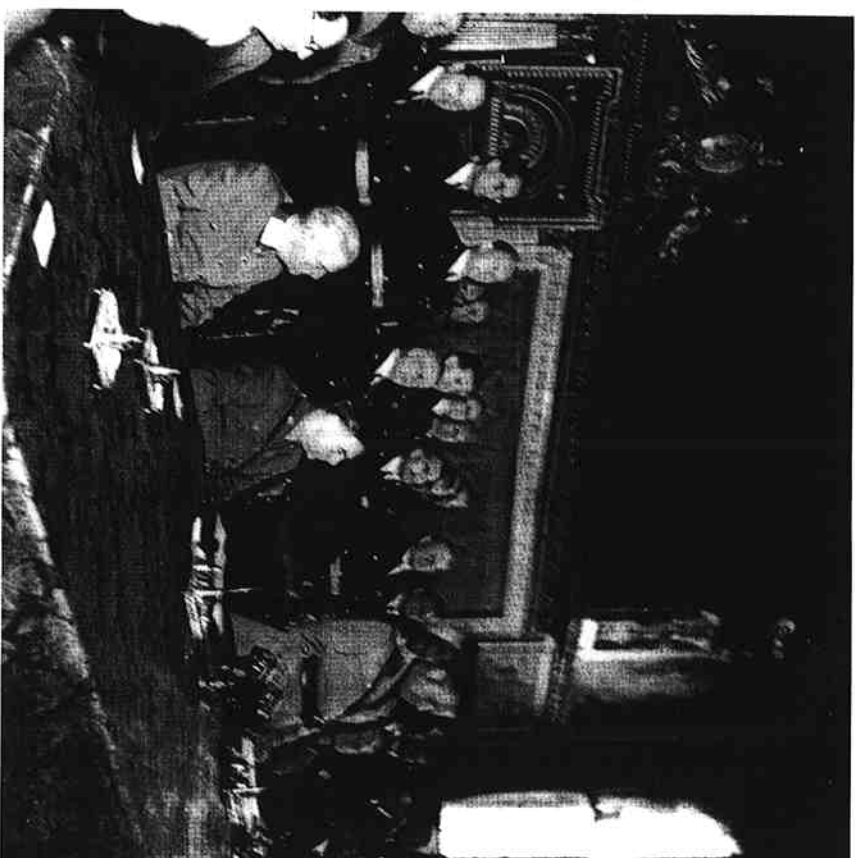
Slika 145. *Pet tisuća kuna, novčanica Nezavisne Države Hrvatske iz 1943. godine. Neprekidno krizno stanje gospodarstva pokrivalo se inflatornim tiskanjem novca, pa je optički kune od 7 milijardi u jesen 1941. do jeseni 1943. porasao na 38 milijardi, a do siječnja 1945. na oko 150 milijardi.*

komunisti). Demonstranti nose parole "Bolje rat nego pakt", "Bolje grob nego rob". Pučisti su nametnuli gotova rješenja: prestolonasljednik Petar II (1923-1970) proglašen je punoljetnim te preuzima kraljevske prerogative kao Petar II. Formirana je i široka koalicijska vlada pod vodstvom generala Dušana Simeovića. Čimle su je stranke i ličnosti čiji su pogledi, čak i o osnovnim pitanjima, bili vrlo različiti. Maček i HSS našli su se pred izborom više mogućnosti, među kojima nije bilo dobrih, pa je trebalo birati najmanje zlo. HSS je ostao formarno u Vladi u kojoj je imao pet ministara. Nakon višednevnih oklijevanja, Maček je pristao ostati potpredsjednikom i 4. travnja preuzeo je u Beogradu tu dužnost. Tri dana kasnije, u rasulu koje je nastupilo poslije njemačkog napada, podnio je ostavku i vratio se u Zagreb.

Njemačka i njeni saveznici protumačili su događaje u zemlji od 27. ožujka kao direktan izazov i Hitler je već istoga dana povjerljivom "Direktivom 25" naredio "uništenje Jugoslavije kao države". Napad je počeo 6. travnja njemačkim bombardiranjem Beograda. Njemačke, talijanske, mađarske i bugarske kopnene snage sa svih su strana istovremeno prodrle u zemlju. Jugoslavenska vojska objektivno nije imala nikakvih šansi da se djelotvorno obrani, ali je kapitulirala i prije nego što je bilo što pokušala. Otpora gotovo da nije bilo. Vojska je bila demoralizirana slabom pripremljenošću, nadmoćnošću neprijatelja i moralno razgrađena nacionalnim trzavicama. Srpski oficiri i političari optužili su druge narode, posebice Hrvate, da su

Slika 146. Nijemci u Zagrebu 10. travnja 1941. godine: većina Hrvata sa zadovoljstvom je dočekala brzi kraj travnjaškog rata i proglašenje nezavisne hrvatske države, ali razočaranja su vrlo brzo nastupila

Slika 147. Potpisivanje Rimskih ugovora između NDH i Kraljevine Italije u Palazzo Venezia, u Rimu 18. sibnja 1941. godine: stijeva nadesno za stolom: ministar vanjskih poslova NDH Mladen Lorković, ministar vojske i doglawnik Slavko Kvaternik, poglawnik dr. Ante Pavelić i ministar vanjskih poslova Italije grof Galeazzo Ciano (stoji)

počimili izdaju, a oni se uistinu nisu željeli boriti za državu koju nisu smatrali svojom. Kralj Petar sa članovima vlade 14. je travnja pobjegao iz zemlje, ponijevši sa sobom sveukupne zlatne rezerve države blagajne. Tri dana kasnije vojska je potpisala bezuvjetnu kapitulaciju.

Već 10. travnja poslije podne Nijemci su ušli u Zagreb (sl. 146). U tom je trenutku bivši austro-ugarski potpukovnik Slavko Kvaternik (1878-1947), jedan od voda nacionalističkog pokreta u zemlji, na Radio Zagrebu pročitao tekst o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske: "Hrvatski narode! Božja providnost i volja naših saveznika te mukotrpna i višestoljetna borba hrvatskog naroda i velika požrtvornost našeg poglawnika dra Ante Pavelića, te

Slika 149. Prvi susret Pavelića s Hitlerom 6. lipnja 1941. u Hitlerovoj rezidenciji Berghof nedaleko Salzburga. Hitler Paveliću: "Uostalom, ako hrvatska država treba da bude sasvim solidna, morat ćete 50 godina voditi neolovčanu nacionalnu politiku, jer iz prevelike tolerancije u tim pitanjima nastaju samo štete" – što je Pavelić shvatio kao zeleno svjetlo za intenziviranje svojih već započelih genocidnih mjera protiv Srba, Židova i Roma.

godine (sl. 147), kojima je Italija dobila gotovo cijelu Dalmaciju, velike dijelove Hrvatskog primorja i dijelove Gorskog kotara. Iako je stanovništvo svih tih krajeva bilo gotovo isključivo hrvatsko. Pavelić i ustaše platili su fašističkoj Italiji dugogodišnje pokroviteljske prepuštanjem gotovo cijele hrvatske obale Jadrana, svih otoka osim Paga, Brača, Hvara i nekoliko manjih, najznačajnijih gradova i luka (Split, Šibenik, Trogir i Sušak). U NDH je od važnijih lučkih gradova ostao samo Dubrovnik, ali prometno i strateški sasvim izoliran daleko na jugu (karta 15).

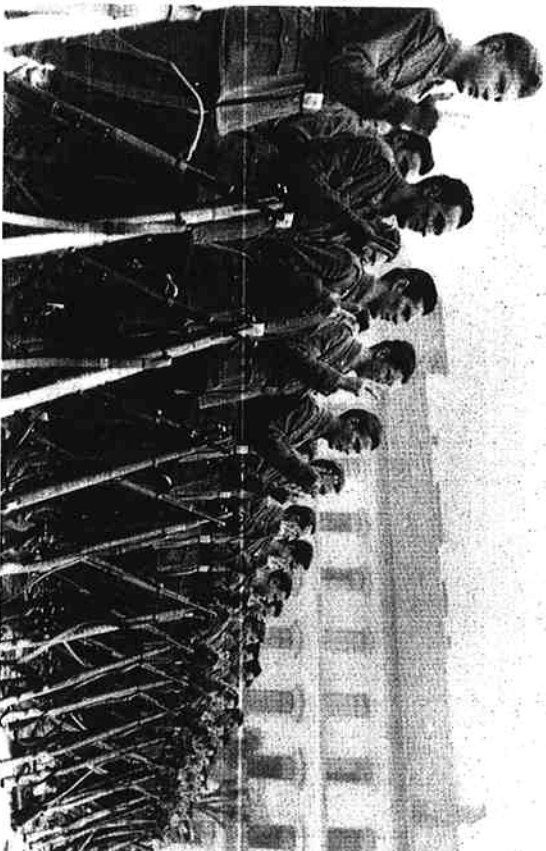
Zajedno s Rimskim ugovorima, popisan je i *Sporazum o pitanjima vojnog značenja, koja se odnose na Jadransko primorsko područje*. Njime je dogovoreno da se priobalno područje NDH koje nije anektirala Italija, zajedno s dosta širokim zaleđem, podijeli u dvije zone. Ona bliže moru nazvana je demilitariziranom (kasnije nazvana Druga zona), a uključivala je Gorski kotar, čitavu Liku, Dalmatsku zagoru, dobar dio Hercegovine te sva područja uz Jadransku obalu sa svim otocima, koja su formalno bila u okviru NDH. U njoj ustaska vlast poslije kolovoza 1941. nije smjela imati nikakve vojne oblike, ni utvrde, ni vojne baze, ni svoje policijske snage. Preostali pojas do dogovorene demarkacijske linije između talijanske i njemačke vojske u NDH nazvan je Treća zona (obuhvaća pojas od Karlovca preko Bihaca, Bugojna i Prozora do Bileće i Čajniča na Drini). I u toj su zoni ustaske vlasti i vojsci ingerencije bile donekle sužene (karta 15).

Do listopada 1941. NDH je sporazumnima s Trećim Reichom detaljno utvrdila granice. Granica s Mađarskom, koja je anektirala Međimurje, formalno nikad nije utvrđena. Tada je mađarska vlast proširena i na dotad jugoslavenski dio Baranje (koja je do rata bila u sastavu Dunavske banovine, a nakon rata pripojena je Narodnoj Republici Hrvatskoj).

Postupno, ali također dosta brzo, došla su i dalja razokaranja. Rasni, vjerski i etnički progomi Srba, Židova i Roma, te surovi teror nad političkim nestomisljenicima Hrvatima, izazivao je odbojnost i nesigurnost kod sve većeg broja Hrvata. Sve je to bilo popraćeno i velikim ekonomskim nevoljama. NDH je snosila troškove svih njemačkih i dijela talijanskih trupa na svom teritoriju. Italija joj je oduzela pomorsku privredu i brodogradnju, a Mađarska dijelove najnaprednijih poljoprivrednih područja. Nešto kasnije partizani su pod svoju kontrolu stavili i velik dio poljoprivrede, te šumarstvo, i blokirali vitalne prometne pravce. Gradsko je stanovništvo naglo siromašilo i mnogi su bili na rubu gladi. Nagla pojava i kontinuirano jačanje političkog i oružanog otpora ustaškom režimu i stranjoj okupaciji, najvjerljiviji su pokazatelji političkog raspoloženja hrvatskog i nehrvatskog stanovništva u NDH.

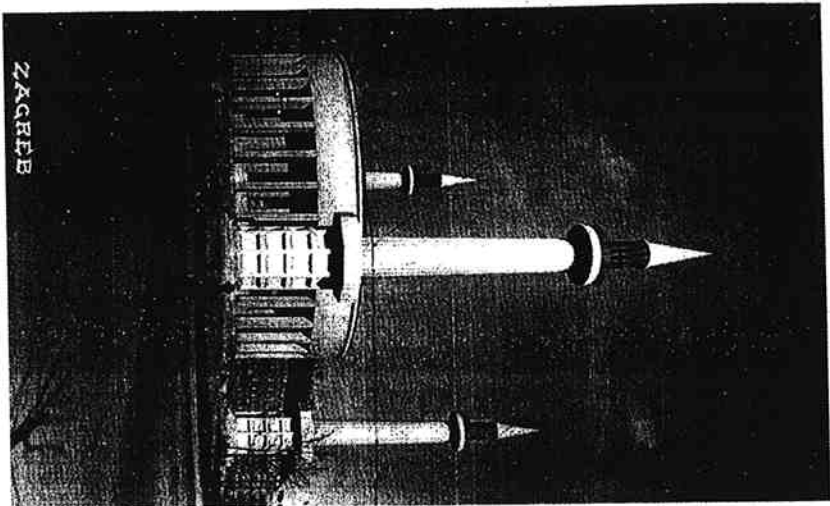
37. Genocid

Nova se politička i državna vlast uspostavljala vrlo brzo. Pavelić je s bližim suradnicima u emigraciji prilično temeljito pripremao politički pro-

Slika 150. Prisega Poglavnikova tjelesnog sdruženja (PTS) u vojarni Ante Pavelić, u lipci 202 u Zagrebu. Prisezalo se uz podignuta tri prsta u znak Svećelog trojstva.

Slika 151. "Dom likovnih umjetnosti" na današnjem Trgu žrnava, fasadama u Zagrebu izveden je 1934-1938. prema ideji Ibrana Meštrovića. Dom je tijekom Drugoga svjetskog rata, kao znak dobre volje prema Muslimanima, pretvoren u džamiju, a poslije rata u muzej.

slimani, kojih je tada bilo nešto više od 700.000, uključeni u korpus hrvatske nacije (sl. 151).

Obilnim potpomaganjem izdavačke djelatnosti, glazbenih i likovnih priredbi, vlast je nastojala preobiti književnike i druge umjetnike i kulturne radnike, pod pretpostavkom da će u svojim djelima forsirati "nacionalni duh". Sve su političke stranke i sve dotadašnje novine zabranjene, sve tiskare podržavljene i postavljeni su ustaški povjerenici s gotovo neograničenim ovlastima. Zastupnike u Hrvatskom saboru izabrao je osobno Pavelić i Sabor nije imao nikakve ovlasti, nego isključivo manifestativni značaj. Tako je

gram, najvažnije zakone i državnu administrativnu shemu. Prioritetno je bilo stvoriti "novi poređak" prema talijansko-njemačkom modelu: kult nacije, države i vođe. Totalitarna ideja najsažetije je izražena u programatskom tekstu u listu *Ustaša* iz lipnja 1941: "U ustaškoj državi, koju su stvorili Poglavnik i njegove ustaše, mora se ustaški misliti, ustaški govoriti i što je najglavnije – ustaški raditi. Jednom riječi, čitav život u NDH mora biti ustaški". Ubrzo je osnovana i Ustaška vojnica u koju su stupali samo pripadnici ustaškog pokreta. Oružane snage NDH činili su i mobilizirani domobrani, koji će se pokazati nepouzdatima, pogotovo kako se bude primicao kraj rata.

Dio bosansko-hercegovačkih Muslimana držao je da je NDH za njih bolje rješenje od Jugoslavije s velikosrpskom dominacijom. Prema njima je ustaški režim vodio posebnu politiku predobivanja – oni su "cvijet hrvatskog naroda", a Bosna je "srce Hrvatske". Na taj su način bosansko-hercegovački Muslimani, uključeni u korpus hrvat-

Slika 152. Jedna od protuzidovskih mjera u NDH bila je i nošenje židovskog znaka kojim su obilježene djevojčice na fotografiji. Znakovi nisu bili jednaki na čitavom području NDH, jer su njihove oblike određivale lokalne ustaške vlasti.

na sjednicama nekih odbora bilo kritičkih primjedbi zbog kršenja zakona, bilo kakva odlučnija kritika bila je nemoguća. Uostalom, Sabor se sastao samo na jednoj sjednici, otvorenoj u veljači 1942, a zaključenoj u prosincu iste godine.

Upadljivo se težilo uvođenju tradicionalnih simbola; isticalo se i slovo U, kao simbol ustaškog pokreta, ali se i ono ubrzo kompromitiralo sustavom terora i zločinima. Pod geslom čišćenja jezika od srpskog utjecaja, režim i njegov Ured za hrvatski jezik izništili su i nameću nove kovanice i riječi ("munjovoz" = tranvaj, "samovoz" = automobil, "krugoval" = radio itd.). Zabrnuje se upotreba riječi koje se smatraju srpskima, u pravopis se vraćaju rješenja s kraja 19. st. ("krotenski" pravopis), te i na tom području vlada naslije s neprimjerenom ili nikakvom argumentacijom.

Već sutradan po konstituiranju Pavelićeve vlade (17. travnja) proglašena je Zakonska odredba za obranu naroda i države, koja je bila temelj sustava političkog terora – od masovnih strjeljanja talaca do osnivanja logora. Uz redovne predviđeni su i izvanredni sudovi. Ugrožavanje države, makar i u pokušaju, u što se ubrajalo i slušanje nepoćudnih radio-stanica (BBC, kasmnje i sovjetskih, partizanskih i drugih), označava se veleizdajom i kažnjava smrću (sl. 153). Tridesetoga travnja proglašeni su rasni zakoni u kojima je

OGLAS

Po pokretnom priekom sudu u Zagrebu osuđena je dana 22. kolovoza 1942. na kaznu smrti strijeljanjem **MARIJA STRAMIGAR**, rkt. vjere, rođena 1902. god. u Tuheľju, prebivalištem u Zagrebu, primajala, radi loga, jer je dana 13. lipnja 1942. na molbu J. K. koja je bila u drugom stanju, istoj, za nagradu od 400. kuna, nekim neusta- novljenim predmetom izazvala savarenje usled čega je nastupio otuđeni samopomrnuće ploda.

Smrtna kazna izvršena je strijeljanjem dana 25. kolovoza 1942.

Zagreb, 25. kolovoza 1942.

Iz Ministarstva unutarnjih poslova

Broj: 89033-12

Slika 153. Oglas o presudi prijekog suda na smrt strijeljanjem babice koja je obavila abortus

definirano arijsko i nearijsko porijeklo, te su bili osnova za sve kasnije protužidovske mjere. U vrlo kratko vrijeme NDH je spremno prihvatila nacističko zakonodavstvo, u nekim segmentima i sa znatnim zaostřavanjima. Tijekom svega tri prva mjeseca po uspostavi NDH, Židovi su izgubili državljanstvo, naređeno im je nošenje žute trake, izbacivani su iz stanova i kuća, oduzimana su im poduzeća i druga imovina, donesene su uredbe o upućivanju u logore u kojima će velika većina biti ubijena. Već 14. travnja spajena je sinagoga u Osijeku, a potom su tijekom 1941. srušene ili devastirane i sinagoge u drugim gradovima. Rušenje zagrebačke sinagoge, jednog od simbola židovske zajednice u gradu i grada općenito, počelo je u listopada 1941. po odluci gradonačelnika Ivana Wernera, jer se navodno nije uklapala u "sredidbeni (urbanistički) plan".

Židovi su u Zagrebu (kao i u nekim drugim gradovima) morali predati ustaškim vlastima 1.000 kg zlata (oko 100 g po članu zajednice) da bi time navodno bili izuzeti od progona, ali velikoj većini to nije pomoglo. Od gotovo 40.000 Židova, koji su živjeli na teritoriju NDH prije rata, preživjelo ih je svega oko 9.000. Jedva nekoliko stotina, možda tisuću, dočekalo je kraj rata na okupiranom području zahvaljujući pripadanju mješovitim brakovima, osobnim i obiteljskim vezama, podmićivanju ustaških službenika te zauzimanju Katoličke crkve, posebice zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca. Manje od 1.000 vratilo ih se iz koncentracijskih logora. Najmanje 7.000 spasilo se prključivanjem Titovim partizanima, bijegom u talijansku okupacijsku zonu ili u samu Italiju, gdje su fašističke vlasti Židove diskriminirale, ali ih nisu ubijale niti prepuštale nacistima. Tako su ustaše uime "hrvatstva" ubijali Židove, bilo je mnogo Hrvata koji su svoje prijatelje i susjede Židove pokušavali i uspjivali spasiti. Njemačka je policijska ispostava u NDH u proljeće 1942. godine ocijenila da uza svu surovost ustaške vlasti nisu dovoljno temeljito provele "konačno rješenje" (iako je do tada već preko 60% hrvatskih i bosanskohercegovačkih Židova bilo deportirano ili ubijeno). Stoga su sami Nijemci potakli akcije i, uz svestrnu pomoć ustaške policije, u dvije masovne deportacije, u kolovozu 1942. i u svibnju 1943. otpremili više od 5.000 preostalih Židova iz NDH u nacističke logore smrti u okupiranoj Poljskoj (sl. 152. i 154).

Na temelju istih rasnih zakona, stradali su i gotovo svi Romi s područja NDH, njih oko 15.000.

Razna ograničenja posebnim su zakonskim odredbama propisana i za Srbe, ali ustaške vlasti nisu imale ni precizan ni službeno verificiran plan što da se čini s gotovo dva milijuna Srba u granicama NDH. Nenapisan, ali često spominjan i u praksi naznačen plan bio je da se većina pobije, većina protjera u Srbiju, a većina prisili na prijelaz na katoličku vjeru. Umjetanje (po Budakovoj paroli "ili se pokloni ili se ukloni"), dok je "vrda jezgra" s Pavličem i emigrantima-povratnicima na čelu zastupala "upotrebu svih sredstava, pa i najstrašnijih" (iz jednog Pavelićeva uvodnika 1932. u listu

Ustaša), dakle ubijanja. Organizaciju ubijanja Pavelić je povjerio specijalno povjerljivoj službi unutar Ravateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIKUR) i *Ustaškoj obrati* koja je bila treći odjel Ustaške nadzorne službe (UNS). Objema službama na čelu je bio "ustaški Himmler" Eugen Dido Kvaternik (1910-1962), sin Slavkov.

Već 27-28. travnja u Gundovcu, kod Bjelovara, ustaše su učinili prvi masovni zločin: kao odmazda za neke incidente u bjelovarskom kraju strijeljano je 196 Srba, muškaraca iz toga sela i okolice. Kada su 6. svibnja u Hrvatskom Blagaju (nedaleko Slunju) nepoznate osobe ubile jednog mlinaara i tri člana njegove obitelji, tri dana kasnije uslijedio je masovni pokolj oko 400 srpskih seljaka iz obližnjeg sela Veljuna i okolice, pa 13. svibnja ubojstvo 260 Srba u Glini za koje već nije bilo ni nekog neposrednog povoda. Taj je zločin bio povod nadbiskupu Stepincu da u pismu Paveliću

Određenim, da se u roku od 8 dana imadu
Prieseliti u druge dijelove grada Zagreba svi SRBI
I ŽIDOVJI, koji stanuju na sjevernoj strani Maks-
imnske ceste, Vlaske ulice, Jelatićevog trga, ilice
do mlinice, kab i iz ostih dijelova grada, koji se
nalaze sjeverno od označenog cestovnog poteza.

Ori, koji se ne pokore ovoj odredbi, bih će
po isleku gore označenog roka PRISILNO
EVAKUIRANI na vlastiti trošak i KAZNJENI po
posloječin ZAKONSKIM PROPISIMA.

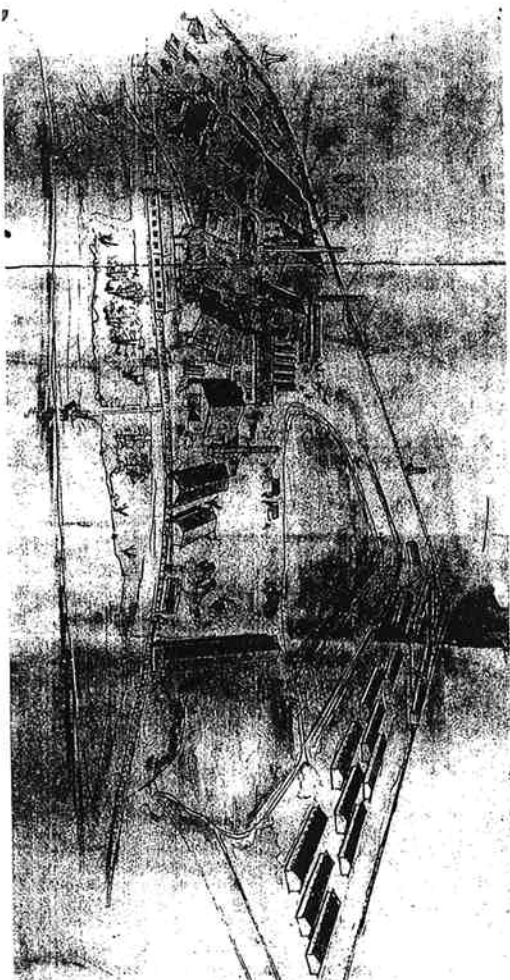
Marjan Nikšić v. r.

Slika 154. Rasni su zakoni u NDH bili usmjereni pr-
venstveno protiv Židova i Roma, no ubrzo su uslij-
dile i odredbe usmjerene protiv Srba, kao što je
odredba o iseljavanju Srba i Židova iz pojedinih za-
grebackih četvrti (8. svibnja 1941.). Slične su nared-
be kasnije donesene i u drugim gradovima.

Stjepincu da u pismu Paveliću
prvi put izrazi negodovanje zbog
takvih ustaških nedjela. U lipnju
i srpnju sve su učestalija pojed-
načna i grupna ubojstva po
srpskim selima u Laci, na Korču-
nu i Banji, u Dalmatinskoj zago-
ri. U srpnju se Srbe iz gradova i
sela već masovno odvođi i ubija u
logorima smrti na Velebitu i
Pagu, u kolovozu u ustaškim ak-
cijama odmazde po srpskim seli-
ma već se ubija i neboraćko sta-
novništvo – starci, žene i djeca.
Posebno su stravični bili zločini
ustaša u istočnoj Hercegovini u
ljeto 1941.

Nasilje je potaklo izbjeglički
val, pa su u kolovozu 1941. go-
dine njemačke okupacijske vlaš-
ti u Srbiji registrirale 180.000
srpskih izbjeglica na svom po-
dručju. Najviše ih je bilo iz NDH.

Već 29. travnja formiran je
logor Danica kod Koprivnice,
prvi veći sabirni i radni logor u
NDH, kroz koji je prošlo oko
5000 zatočenika. U sljedećim
mjesecima formiraju se i drugi
sabirni i radni logori, ukupno
tridesetak te nekoliko logora
namijenjenih masovnom ubi-

Slika 155. Nacrt logora Jasenovac III (Cigjana), središnjeg i najvećeg u jasenovačkom logor-
skom kompleksu. S desne strane jezera nalaze se barake u kojima su boravili logoraši, dok
su lijevo od jezera cigjana, radionice, upravnica logora i nastambe ustaške posade. U Jasenov-
cu III obično je bilo do 5.000 zatočenika, potrebnih za rad u pogorinama i na ekonomijama, dok
je višak dopremljenih, obojelih i iznemoglih ubijan u masovnim likvidacijama.

janju – logori smrti. Među njima je najveći, osnovan potkraj kolovoza 1941,
Jasenovac na Savi (kompleks logora obuhvaćao je i stari zatvor u Staroj
Gradiški). U njemu je pogubljeno između 80 i 100 tisuća ljudi, od kojih su
45 do 52 tisuće Srbi, oko 17 tisuća Židovi, blizu 10 tisuća Roma i najmanje
10 tisuća Hrvata, među koje su ubrajani i Muslimani-Bošnjaci (sl. 155).

Priličan broj članova HSS-a pomogao je oko 10. travnja pri uspostavlja-
nju ustaške vlasti i njoj se priklonio, ali je i kod njih, kao i kod većine hrvat-
skog naroda, ubrzo nastupilo zahtadjenje i razočaranje. Kako ni Maček posli-
je 10. travnja više nije htio suradivati s vlastima, ustaše su počele njega i ve-
lik dio HSS-a smatrati protivnicima. Stanovit ih je broj bio interniran, neki i
likvidirani, dok je sâm Maček pet mjeseci proveo u jasenovačkom logoru, a
potom bio interniran na svom imanju u Kupincu južno od Zagreba i do kraja
rata u samom Zagrebu. Velika većina članova HSS-a već se do kraja 1941.
distancirala od ustaškog pokreta, a 1942. i osobito 1943. i 1944. priličan
broj ih je pristupio partizanima. Najveći dio vodstva HSS-a zagovarao je po-
hitku čekanja, potajno izražavao simpatije za zapadne saveznike (Veliku Bri-
tanju i SAD) i nastojao s njima preko raznih kanala hvatati veze kako bi svo-
joj strani, na osnovi legitimneta s posljednjih predratnih izbora, stvorio
oslonac za utjecaj na poratno uređenje zemlje.

U progonoima političkih protivnika ustaše su poslije 22. lipnja 1941. po-
sebno bili okrutni prema komunistima i drugim antifašistima, a gradovi su

Slika 156. Ustaški plakat iz 1943. godine

bili obilježeni obavještenja o masovnim strijeljanjima talaca u znak odmazde za akcije komunista. Od proljeća 1942. postupno su učestale i ustaške represalije po hrvatskim selima koja su podržavala partizane.

U ime Katoličke crkve nadbiskup je Stepinac već 12. travnja javno izrazio zadovoljstvo i podršku ustavi NDH. Neki su svećenici odranije bili, a dio je 1941. postao aktivnim pristisašama ustaškog pokreta. Međutim, Katolička je crkva bila protiv masovnog prevođenja pravoslavaca (Srba) na katoličanstvo koje je provodio ustaški režim, te je u više navrata 1941. i službeno prosvjedovala. Sam nadbiskup Stepi-

nac najprije je u usmenim razgovorima i pismima ustaškim dužnosnicima, a zatim i u javnim prapovijedima negodovao i protestirao protiv ustaške politike nasilja i rasne nesnošljivosti. Dosta je često osobnim intervencijama, ponekad i uz pomoć predstavnika Sv. Stolice, uspijevao spasiti progonjene pojedince i skupine. Među ostalima, spasio je od Holokausta jednog židovskog staričkog doma, koje je dao skloniti na crkveno imanje Brezovica, južno od Zagreba. Istodobno, Stepinac ostaje dosljedan u svom radikalnom antikomunizmu i hrvatskoj nacionalnoj orijentaciji, pa se, osuđujući ustaški režim, ne distancira od NDH kao države. Partizane, predvođene komunistima, smatra "antikristom" i glavnim neprijateljem. Kroz sličnu evoluciju stavova prošla je i većina katoličkih svećenika u NDH. Samo je manjina ostala čvrsto uz ustaški pokret, a još manja manjina pridružila se od 1943. i 1944. godine partizanima ili surađivala s njima.

Međunarodni položaj NDH bio je beznadan. Nastala pod patronatom sila Osovine, NDH je cijelo vrijeme bila uklopljena u hitlerovski ratni stroj. Pristupila je Trojnom paktu te službenom Pavelčevom izjavom podržala napad

Slika 157. Partizanska kolona na Hvaru 1944. godine

ručno bogatstvo i radnu snagu. Više od 200.000 radnika i radnica, uz aktivnu podršku vlasti NDH, bilo je do kraja rata odvedeno, pretežno mobilizacijom, kao jeftina radna snaga u Njemačku.

Samo 12 potpisnica Trojnoga pakta i drugih država bliskih Njemačkoj, Italiji ili Japanu, priznalo je NDH, od kojih je samo osam s njom uspostavilo diplomatske odnose. Sv. Stolica nije priznala NDH, ali je u Zagreb poslala stalnog legata. Diplomatske je odnose i nadalje održavala s kraljevskom jugoslavenskom vladom u Londonu, čime je priznavala kontinuitet Jugoslavije. U daljem tijeku rata, kada se počela nazrijevati neminovna pobjeda antifašističke koalicije, u Hrvatskoj su se pojavile ideje i razne manje grupe koje su željele odbaciti ustaški režim, ali spasiti NDH kao državu. No, to je bilo potpuno bezizgledno. Sve tri velike antifašističke sile i svi njihovi saveznici priznavali su Jugoslaviju kao nasilno raskomadano žrtvu nacifasističke agresije i svoju saveznicu kojoj se poslije rata ima u punoj mjeri vratiti državni suverenitet. Pitanje je samo bilo kakva će biti vlast u toj poratnoj Jugoslaviji i kakav položaj Hrvatske u njoj.

38. Oslobođilački rat

Opća diskriminacija Srba u NDH i prvi masovni ustaški zločini po srpskim selima već su u svibnju i lipnju 1941. umjeli nemir među srpsko stanovništvu. U lipnju i srpnju srpski seljaci u središnjoj Hrvatskoj i Dalmatinskoj zagori (a naročito u Hercegovini i dijelovima Bosne) više nisu ostajali u kućama ili oko njih kada bi našle ustaške ili žandarске ophodnje. Sklanjali su se obilježne šume ili još dalje, u brdovita bespuća. Svaralo se i raspoloženje za oružani otpor, ali oružja nije bilo.

Slično raspoloženje, iako s drukčijim pobudama, javljalo se i u dijelovima Hrvatskog stanovništva priobalnog područja koje su anektirali ili okupirali Talijani. Narod je bio revoltiran nasilnom talijanzacijom i drugim grubim postupcima tuđinske fašističke vlasti. Sve je to koicidralo s akcijom Komunističke partije koja je, počevši od 22. lipnja 1941., pozvala na oružanu borbu protiv nacišastičkih okupatora i njihovih ustaških saveznika.

Nakon raspada Jugoslavije u travnju 1941., KPJ je bila jedina politička snaga s organizacijskom mrežom u svim dijelovima zemlje, a Komunistička partija Hrvatske bila je njen relativno najbrojniji i najbolje organizirani dio. KPJ je tada imala oko 6 do 8 tisuća članova, od kojih oko trećinu u KPH. Tome treba u Hrvatskoj pribrojiti barem još 10.000 aktivnih komunističkih simpatizera i članova komunističke omladine (SKOJ). To su dobrim dijelom bili revolucio-

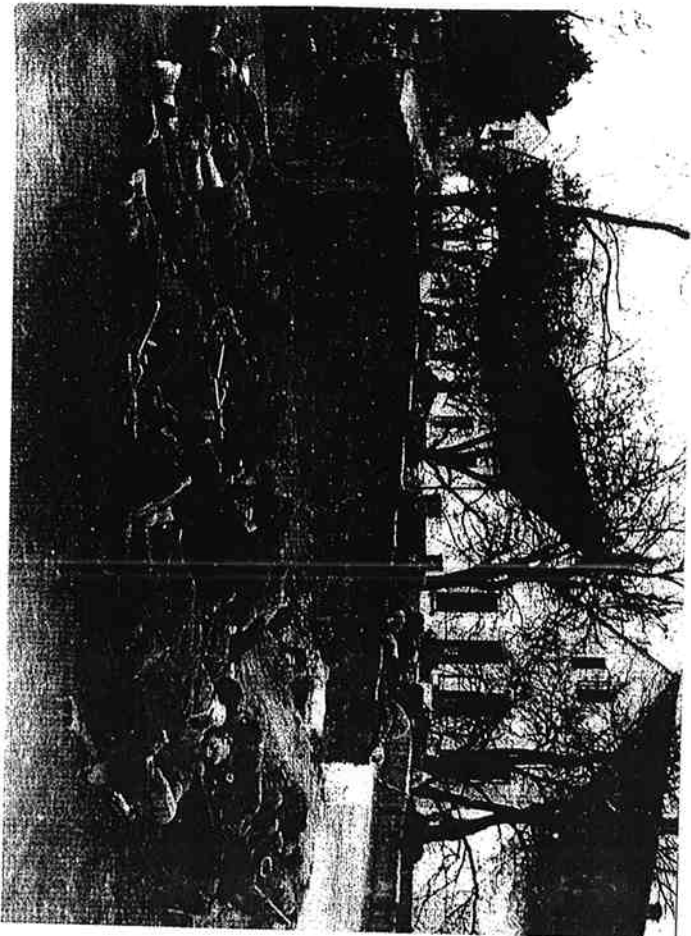
Slika 158. Na područjima koja drže pod svojom kontrolom partizani osnugaju škole: škola u selu Krmepote na Velebitu 1943. godine

Slika 159. Šumovito područje Papuka i njegovih obronaka bilo je središte partizanskog teritorija u Slavoniji. Na slici: doprema krava za jednu od jedinica VI (slavonskog) korpusa NOV Hrvatske, 1944. godine.

narno raspoloženi ljudi, vjčni ilegalnu radu, disciplinirano i gotovo fanatično spremni izvršavati zadatke svoga vodstva. U trenutku proglašenja NDH, uže vodstvo KPJ s Titom bilo je u Zagrebu. Mjesec dana kasnije prešlo je u Beograd, odakle je i nadalje održavalo redovite kurirske, kasnije i šifrirane radio-veze s vodstvom KPH u Zagrebu, kao i s organizacijama u drugim dijelovima Jugoslavije. KPJ je kao članica Komunističke internacionale (Kominternje) disciplinirano izvršavala direktive iz Moskve, iako s umjerenim i vješitim primjenama na jugoslavenske prilike. Slično je i KPH cijelo vrijeme rata disciplinirano izvršavala opće direktive Centralnog komiteta KPJ i Tita, ali se istodobno, uglavnom vješto, prilagođavala specifičnim okolnostima u Hrvatskoj.

Kako je sve do 22. lipnja 1941. bio na snazi pakt o prijateljstvu Njemačke i SSSR-a, komunisti su se i u Jugoslaviji suzdržavali od otvorenih akcija protiv njemačkih okupatora i njihovih saveznika, ali su se pripremali (i) za njih: potajno su prikupljali oružje, osnivali vojne komitete i širili svoju konspirativnu organizaciju među sve nezadovoljnim stanovništvom. Napad

Slika 160. Partizanska četa na odmoru u jednom slavonskom selu, 1944. godine

Njemačke na SSSR i moskovski poziv komunistima okupirane Evrope da "ispune svoj internacionalistički dug obranom glavne tvrđave svjetskog proletarijata – SSSR-a" pokrenuli su i hrvatske komuniste. Već na sârn dan napada, 22. lipnja, ne čekajući instrukcije, petnaestak hrvatskih komunista iz Sisaka odlazi u obližnju šumu, osniva prvi gerilski odred (*Sisački partizanski odred*) i već sutradan minira prugu Sisak – Sunja kod Blinjskog Kuta, što je prva oružana akcija antifašističkog otpora u Hrvatskoj. Sljedećih dana zaradale su diverzantske akcije komunističkih udarnih grupa u nekim gradovima, najviše u Zagrebu, Kartovcu i Splitu: kidanje telefonskih linija i električnih vodova, napadi na vojnike, miniranja pruga.

Najspokalnarija se akcija odigrala još potkraj svibnja na stadionu u zagrebačkom Maksimiru gdje su ustaše pokušali zagrebačke srednjoškolec javno podijeliti po nacionalnoj gdje su ustaše pokušali zagrebačke srednjoškolec javno podijeliti po nacionalnoj osnovi. Mladi Zagrepčani, uglavnom Hrvati, reagirali su spontano, pri čemu su određenu ulogu odigrali i komunistički aktivisti: prešli su na onu stranu igrališta koju su ustaše predviđeli za Srbe i Židove, te se tim činom s njima solidarizirali. Petnaestak dana nakon prve akcije, a pošto je 4. srpnja Politburo CK KPJ u Beogradu donio osnovne odluke i upute za oružanu borbu protiv okupatora, u Zagrebu je osnovano Operativno vodstvo

USTAŠKA MOTORIZACIJA

Zagreb je sa svih strana oplođen partizanima. Ustaše se slobodno kreću samo od minirane do minirane.

— Mi ustaše smo ipak najmodernija vojska na svijetu. Vozimo se u tramvajima od istočnog na zapadni, i od južnog na sjeverni front.

KPH, odnosno vodstvo partizanskog ustanka u Hrvatskoj, u koje su ušli Rade Končar (1911-1942), Andrija Hebrang (1899-1949) i Vladimir Popović (1914-1972). Komunistički je pokret otpočeta trpio teške gubitke: iz ustaškog logora u Keršincu, jugozapadno od Zagreba, pobješlo je u srpnju oko 90 antifašista i komunista, uglavnom intelektualaca. Zbog loše organizacije bijega, većina je stradala ili ulvačena i strijeljana, među njima i istaknuti književnik i publicist August Cesarec.

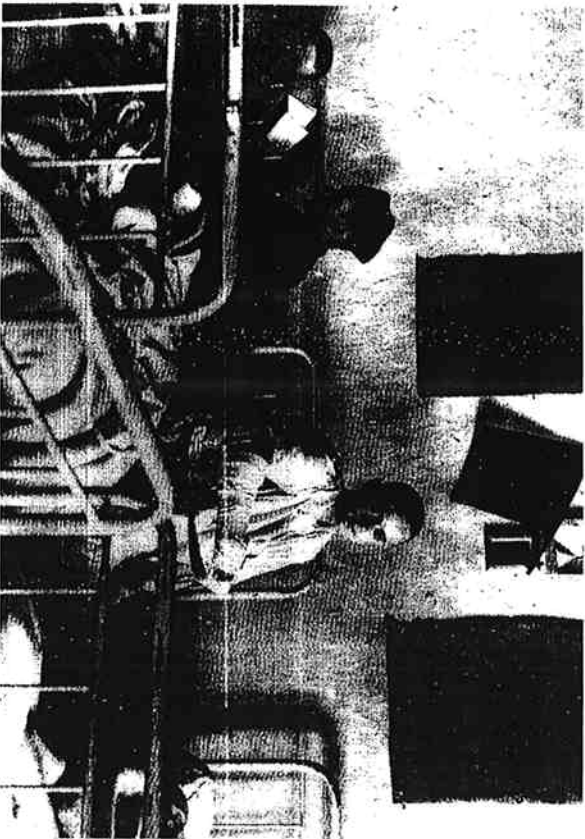
Nakon takvih velikih gubitaka u prvim diverzantskim akcijama u gradovima, Tito se odlučuje za koncepciju gerilskog (partizanskog) ratovanja. U skladu s njegovim direktivama hrvatsko komunističko vodstvo počevši od sredine srpnja upućuje svoje najbolje organizatore u sela, u brdovite krajeve, da povedu opću pobunu i gerilski rat, koji će se pokazati daleko efikasnijim od diverzija u gradovima. Na Kordun idu Ivo Martinović i Većeslav Veco Holjevac, u Gorski kotar Ivo Martinović i Veljko Kovacević, na Baniju Rade Končar i Josip Kraš, u Liku Marko Orešković, u Slavoniju Pavle Pajo Gregorić, u Dalmaciju Pavle Pap i Rade Končar, u Hrvatsko primorje Josip Đerđa. S ranije prikupljenim oružjem organiziraju prve partizanske odrede, u početku pretežno sastavljene od srpskih seljaka koji su pobjegli u šume pred ustaškim pokoljima. Komunisti ih vode u prepade na manje ustaške i policijske garnizone i u druge gerilske akcije i tako osvajaaju sve više oružja i jačaju svoje odrede. U toku ljeta ustanak se rasplamsava u središnjim dijelovima Hrvatske (Kordun, Banija, Lika), a još više u susjednoj Bosanskoj krajini te u dijelovima Hercegovine gdje mu je osnovica takoder ugroženo srpsko stanovništvo. Vojne akcije predvođe iskusni komunistički ratnici – bivši dobrovoljci iz španjolskoga građanskog rata, ali i stanoviti broj oficira kraljevske jugoslavenske vojske koji su izbjegli zarobljavanje u travanjskom ratu. Među srpskim ustanicima u Hrvatskoj bilo je i četničkih raspoloženja i utjecaja, s osvetničkim protuhrvatskim parolama i namjerama, ali komunisti su bili daleko bolje organizirani i njihov utjecaj među srpskim

Slika 161. Partizanska karikatura iz 1943. godine

ustanikima u Hrvatskoj uglavnom prevladava – iznimka su Knin i Kninska krajina te najistočniji dio Like.

U Hrvatskom primorju i u Dalmaciji ustanak je započeo istovremeno, ali je imao neka drukčija obilježja. Talijani su u anektranim krajevima prisiljavali lokalno stanovništvo da učini talijanski koji je postao nastavni jezik u školama; sva su imena i prezimena promijenjena (npr. Jelčić u Jelich, Šimčić u Šimich itd.), kao i toponimi: državni su službenici morali pozdravljati fašističkim pozdravom. Nekim su beneficijama nastojali predočiti domaće ljude na suradnju, što im gotovo uopće nije uspijevalo. Kada su komunisti organizirali prve diverzije, talijanske su vlasti poduzimale drastične osvetničke mjere. To je samo poticalo buntovna raspoloženja među stanovništvom, pa je poziv komunisti na borbu protiv talijanskog okupatorskog fašizma bio djelotvoran. U Splitu je već u kolovozu organiziran generalni štrajk, potom je zapaljen brod nakrcan materijalom za talijansku vojsku. U okolici se tada od komunističkih udarnih grupa organizira sedam partizanskih odreda, koji u sukobu sa znatno nadmoćnijim neprijateljem ubrzo trpe znatne gubitke. No, ustanak u Dalmaciji se ubrzo ipak intenzivira, kao i u drugim dijelovima Hrvatske.

U svojim porukama Kominternu od početka upozorava KPJ da se "u sadašnjoj etapi radi o oslobodenju od fašističkog podjarmljivanja, a ne o so-

Slika 162. Tijekom prve duže ratne godine Like je bila najjače uporište ustanaka u Hrvatskoj, pa je tu partizanski sanitet bio i najrazvijeniji. Na slici: bolesnici i ranjenici u partizanskoj bolnici u Trnovu, kotar Korenica, 1942. ili 1943. godine.

cijalističkoj revoluciji", što je bilo u skladu s ranijim procjenama KPJ i KPH da se, zanemarujući (prtvremeno) ideologiju, valja staviti na čelo svenacionalnog otpora. Stoga, ni u tadašnjim proglašama ni u propagandi KPH (pa ni čitave KPJ) nema spomena "klasne borbe", "rušenja buržoaskog poretk" ni socijalističke revolucije općenito: pozivi na ustanak isključivo su anti-fašistički i patriotski, protiv strane okupacije i ustaškog režima. Suprotstavljaju se "bratoubilačkom ratu", osuđuju ustaške zločine nad Srbima i četničkom osvetništvu i zločinu nad Hrvatima. Svjesni da narod nije bio zadovoljan predratnom Jugoslavijom, komunisti najavljuju i borbu za bolje poslijeratno uređenje zemlje – za demokraciju i međunarodnu ravnopravnost. U proglašenju Centralnog komiteta KPH od 13. srpnja 1941. kao ciljevi narodnooslobodilačke borbe (NOB) proglašavaju se "oslobodenje zemlje od tuđinske vlasti i dominacije" i uspostava "nove demokratske Jugoslavije slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će na bazi samoopredjeljenja biti izgrađena i slobodna Hrvatska".

S tim parolama anti-fašistički oružani otpor postupno se širi i na područja naseljena isključivo Hrvatima, najprije u obalnom pojasu i Gorskom kotaru, a 1942. već i na sjeveru, u području između Dobre i Kuppe, čak i u nekim mjestima oko Zagreba (Hrvatsko zagorje, Žumberak, Moslavina, Kalnik). U jesen 1941. ustanici se organiziraju u čete, bataljone i odrede, koje nazivaju "partizanskima". Na Petrovoj gori, na Korčunu 26. listopada 1941. osniva se Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske kojemu su na čelu bivši oficiri španjolske republikanske vojske, članovi KPH, sva trojica Hrvati: Ivan/Ivo Rutkavina (1912-1992), komandant Glavnoga štaba, Marko Orešković (1896-1941), politički komesar i Franjo Oguinac – Seljo (1904-1942), operativni oficir. Kad je samo nekoliko dana kasnije poginuo Orešković (mučki su ga ubili četnici, što je bio prvi teži znak raskola između partizana i četnika u Hrvatskoj), politički komesar Glavnog štaba postao je Vladimir Bakarić (1912-1983). I svi niži štabovi imaju političke komesare, koji su odreda članovi KPH, kao i većina komandanata, pa tako komunisti u partizanskom pokretu, tako je po pripadnicima široko partizanski zasnovan, trajno zadržavaju zapovjedne pozicije i odlučujuću ulogu.

Do kraja 1941. partizanski odredi u Hrvatskoj već broje oko 7.000 naoružanih boraca, kojima treba pribrojiti još barem tri puta više organiziranih pomagača, kao i podršku stanovništva u većini srpskih i nekim hrvatskim selima. Komunisti su imali i jaku ilegalnu organizaciju u gotovo svim gradovima. Zima 1941-1942. godine bila je vrlo jaka i dugotrajna, s velikim teškoćama u komunikacijama i opskrbi za stanovništvo, pa i za partizane. Međutim, oni su tada već držali široka ruralna i brdovita područja podalje od glavnih komunikacija, s nekoliko manjih općinskih mjesta u središnjim dijelovima zemlje, uz granicu prema BiH (dijelovi Banjice, Korduna i Like, gradići Vojnić, Donji Lapac, Strb, Korenica i drugi).

Od proljeća 1942. i tijekom cijele te godine NOB u Hrvatskoj opet postupno jača i širi uljevac i oslobodena područja prema sjeveru zemlje. Pored odre-

da koji su se vezivali za uže područje, partizani u ljeto i jesen 1942. osnivaju i pokretne (manevarske) jedinice, brigade, s prosječnom snagom od oko 600 do 1.000 boraca. Do kraja 1942. u Hrvatskoj je formirano 18 brigada: četiri u Lici, po tri u Dalmaciji, na Banji i Korunu, po dvije primorsko-goranske i slavonske, te jedna mješovita na Žumberku, samo tridesetak kilometara od Zagreba. Brigade stječu relativno dobro naoružanje otmanjem od neprijatelja, uglavnom gerilskim prepadima i zauzimanjem manjih garnizona. Potkraj 1942. partizanske brigade, odredi i samostalni bataljuni u Hrvatskoj broje ukupno oko 25.000 naoružanih boraca. U susjednoj BiH (koja također ima svoj glavni štab) brojnost partizana osjetno je veća, ali organizacija znatno slabija, dok je u Sloveniji brojna snaga daleko manja, ali organizacija najbolja, osobito ilegala u Ljubljani. Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i CK KPJ s Titom na čelu, od kraja 1941. do ljeta 1944. cijelo su vrijeme na raznim lokacijama u BiH, pa su veze s Glavnim štabom Hrvatske i sa CK KPH bile redovite.

U oslobođenim selima i gradovima partizani osnivaju narodnooslobodilačke odbore (NOO), koji pored pozadinske službe za partizansku vojsku

Slika 163. Četnički voda Draža Mihailović u zatvoru 1945/1946. Ovaj je pukovnik jugoslavenske vojske već u subrtju 1941. godine pristupio organiziranju četničkog pokreta s programom poslijeratne obnove monarchističke Jugoslavije, s Velikom Srbijom kao dominantnom silom u zemlji. Nakon stupanja u kontakt s kraljevskom vladom u Londonu, imenovan je generalom i ministrom obrane, a četnici "jugoslavenskom vojskom u otadžbini" koja je sve do Teheranske konferencije u prosincu 1943. uživala i potporu Velike Britanije i SAD-a. Tada saveznici četnicima uskraćuju potporu, jer su shvatili da oni ne ratuju protiv okupatora, već njezinim s njime i suradnju.

preuzimaju i ovlasti civilne vlasti. Kao u vojsci, tako i u NOO-ima komunisti drže ključne pozicije, ali se još drže narodnooslobodilačkoga, a ne revolucionarno-socijalističkog programa. Međutim, već se jasno nazire da ne namjeravaju ispuštati vlast iz ruku.

39. Meduetnički i građanski rat

Rat koji se 1941-1945. godine vodio u Hrvatskoj bio je dio rata koji se vodio u čitavoj Jugoslaviji, pa su događaji u drugim pokrajinama često utjecali i na hrvatsku situaciju, i obratno. U kasnu jesen 1941. u Srbiji su počeli sukobi između četnika pod zapovjedništvom pukovnika Draže Mihailovića (1893-1946) i partizana, koji su dotad nastojali utanačiti zajedničku osnovu za ustanak protiv njemačke okupacije i njenih pomagača. Sukobi su se ubrzo proširili na Crnu Goru, istočnu Hercegovinu i Bosnu: do proljeća 1942. već su izbili u Hrvatskoj i posvuda prerasti u pravi građanski rat između bivših kratkotrajnih saveznika.

Partizani pod vodstvom komunističkih zastupnika zastupali su nepomirljivu taktiku stalne ofenzivne borbe, bez obzira na vlastite žrtve i žrtve neprijateljskih represalija nad civilima, dočim su četnici bili protiv ofenzivnih akcija protiv Nijemaca, Talijana i drugih premoćnih vojski. Smatrali su da to donosi prevelike žrtve, naročito pošto je Hitler 16. rujna 1941. naredio da se za svakog ubijenog Nijemca ubije 100, a za svakoga ranjenoga 50 civilnih talaca. Zagovarali su taktiku "čekanja dok ne dođe pogodan čas za opći ustanak", a do tad je trebalo braniti srpsko stanovništvo od ustaškog genocida u NDH, osvećivati se nad Hrvatima i Muslimanima i od Muslimana etnički "čistiti" istočne dijelove Bosne i Hercegovine. Prva četnička osvećivačka akcija zabilježena je već 15. travnja 1941. godine, kada je na povlačenju pred ustašama koji su preuzimali vlast u Mostaru jedan četnički odred u obližnjim selima pobio nekoliko desetaka hrvatskih civila i zapalo veći broj kuća. Tijekom 1941. bilo je još nekoliko sličnih pojedinačnih slučajeva, dok su masovnije genocidne akcije četnici počeli provoditi tek kada su raskinuli s partizanima potkraj 1941. i tijekom 1942. godine. Najviše je četničkih žrtava bilo među Muslimanima u istočnoj Bosni, dok je masovni četnički zločin nad Hrvatima i Srbima koji se s njima nisu slagali ostao u Hrvatskoj ipak ograničen na dijelove Dalmatinske zagore, Kninske krajine i na mali dio Like.

Partizani su se tome suprotstavljali svojim jugoslavenskim programom "ravnopravnih naroda", parolom o "bratstvu i jedinstvu", a naročito mješovitim nacionalnim sastavom svojih jedinica, posebno u Hrvatskoj. Doduše, poneka osvećivačka akcija paleža i ubijanja potekla je već 1941. godine mjestimično i iz redova partizana (Boričevac kod Donjeg Lapca, kasnije Zrin na Zrinskoj gori i Španovica kod Pakraca).

Razlike u dugoročnim ciljevima bile su još presudnije. Draža Mihailović proglasio je četnike Jugoslavenskom vojskom u otadžbini koja pod parolom